

ТЕМА 3. РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСИ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

3.1. Роздроблення Київської держави. Його причини

3.2. Князівства

3.3. Формування і зміцнення Галицького та Волинського князівств, їх об'єднання

3.4. Галицько-Волинське князівство у XII-XIII ст.

3.5. Боротьба проти монголо-татарської навали

3.6. Галицько-Волинське князівство наприкінці XIII — на початку XIV ст.

3.7. Культура

3.1. Роздроблення Київської держави. Його причини

У XII ст. Київська Русь остаточно розпалася на самостійні князівства і землі: Новгородську і Псковську, князівства Київське, Галицьке, Волинське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Муромське, Смоленське, Турово-Пінське та Тмутараканське. Причини роздробленості корінилися в слабкому розвитку політичних та економічних відносин, коли кожна з цих земель могла існувати окремо. Натуральний і вотчинний характер феодального господарства дозволяв місцевому виробництву задовольнити потреби землі. Розвиток ремесел та торгівлі зумовив виникнення самозабезпечуваних міст. Укріплені міста менше постраждали від нападу кочівників чи походу військ великого князя.

Місцеві економічні інтереси в умовах натурального господарства породжували прагнення до відособлення, до місцевих «земських» інтересів дружинників, бояр, які раніше були опорою князя. Тепер удільні князі і бояри створювали апарат влади ближче до своїх вотчин. Роль центру регіональних політичних сил починає відігравати головне місто землі, в якій знаходилася резиденція удільного князя.

Поряд з цим важливу роль відіграло й те, що у київській династії не стало визначних, талановитих політичних фігур, які б ефективно управляли найбільшою в Європі країною, протистояли великій кількості претендентів на князівський стіл. Члени князівських родів втратили почуття відповідальності, втягувалися у безперервні конфлікти і самі підривали єдність своєї держави. Престиж влади великого князя падав. За таких умов авторитет централізованої монархії не могли замінити з'їзди князів, віче чи боярська рада. Настала глибока внутрішня криза.

Аналогічний стан переживали майже всі великі країни Європи: Німеччина, Франція, Візантія та ін. Однак вони знаходили сили, що відроджували їх. Почали з'являтися ледь помітні ознаки відродження і Київської держави у другому десятиріччі XIII ст. Однак до остаточного розпаду доводять нові племена кочівників, що прибули з Азії, —

татаро-монголи.

3.2. Князівства

Серед князівств, що утворилися на місці Київської Русі, найбільшими були Ростово-Суздальське, Галицько-Волинське, Чернігівське та Переяславське. Київська Русь остаточно стає федерацією князівств, і у ній все виразніше виокремлюються три групи князівств: північно-східна, західна і південно-західна.

Київ перетворився зі столиці Русі на головне місто Київської землі, яка займала територію середнього Подніпров'я. Її окраїнне розташування на межі з Половецьким степом значно ускладнювало суспільно-політичне та соціально-економічне життя. Південний кордон в залежності від розорення кочівниками південних територій то наближався до Києва, то віддалявся у степ.

У кінці XII ст. кияни намагалися зберегти княжий стіл за нащадками Володимира Мономаха, однак це не вдавалося зробити, і він переходив по черзі до князів чернігівських (Ольговичів), суздальських (Юрія Долгорукого і його нащадків), галицько-волинських (Романа Мстиславича і його синів). Власної династії Київщина не сформувала, і тому ця територія не дробилася між спадкоємцями. Однак у Київській землі пріоритетне становище зберігалось за Києвом, могутнім економічним і культурним центром. Це навіть дратувало князів, особливо правителів північно-східних князівств. Зокрема, ростово-суздальський князь Андрій Боголюбський, захопивши у 1169 р. Київ, жорстоко його пограбував, розорив церкви і монастирі, вивіз звідти ікони, книги та коштовності. Були пограбовані навіть Десятинна церква і храм святої Софії. Андрій Боголюбський здійснював ці акти вандалізму, вбачаючи в Києві реального суперника новій столиці його князівства місту Володимирі. Таким же ворожим до Києва був і його наступник Всеволод. Напередодні та-таро-монгольської навали становище дещо стабілізувалося, однак новий напад кочівників знищив ці тенденції.

Важливе місце у південно-західній Русі належало Чернігово-Сіверському князівству з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ та Стародуб. Його велика територія, заселена сіверянами, простягалася уздовж лівого берега Дніпра, у басейнах Сули, Сейму, Десни та верхів'ях Оки. До князівства входила Муромська волость та Тмутаракань. Правила династія Ольговичів, започаткована сином Ярослава Мудрого Святославом та внуком Олегом. Князівство, розташоване на торгових шляхах по Дніпру та його притоках, було місцем активної торгівлі.

Економіка мала натуральний характер, а рівень виробничих сил та техніки не відрізнявся від загального рівня інших руських князівств.

Чернігівські князі намагалися розширити свої володіння за рахунок сусідів, ведучи довготривалі війни за київський «золотий» стіл. І хоча іноді деяким вдавалося досягти цієї мети, однак кожний наступний князь мав заново оволодіти Києвом. До того ж на Київ зазіхали й інші, сильніші у військовому відношенні землі. Боротьба була надто тяжкою і згодом чернігівські князі відмовилися від втручання у перерозподіл руських земель. З половцями вони не лише воювали, а й досить часто вступали у союзи та родинні зв'язки. Багато з них були одружені з половчанками. У князя Ігоря, наприклад, мати і бабуся були половчанками.

Поряд з Чернігівським, на лівому березі Дніпра в басейнах Десни, Остра та верхів'ях Сули і Хорола, знаходилося Переяславське князівство, яке на сході межувало зі степом. На цій території київські князі збудували багато фортець: Ромни, Глинськ, Синець, Лубни та ін. Окремі слов'янські поселення були винесені далеко у степ: Лтава на Ворсклі, Хорол на річці однойменної назви, Донець — на Сіверському Дінці. Ці міста мали не лише оборонний, а й торговельно-ремісничий характер.

Столицею князівства був Переяслав, заснований на початку X ст. У договорах з Візантією 907 та 944 років він згадується як одне із найважливіших міст. На кінець XI ст. Переяслав перетворився на великий економічний, релігійний і культурний центр, що підтверджується літописами та археологічними знахідками. Єпископський замок, Михайлівська церква та інші культурні пам'ятники (точніше — їх залишки) свідчать про багатство переяславської єпархії, яка часто суперничала з Києвом.

Переяславська земля не мала великого політичного значення і повністю залежала від Києва. Як правило, у Переяславі сиділи князі, які були першими претендентами на великокняжий стіл або отримували цю землю як компенсацію за відмову від претензій на нього. Другорядних княжих уділів у князівстві не існувало: маленькій Переяславщині не було чим ділитися, до того ж вона потерпала від безперервних війн та сутичок з кочівниками.

Після відокремлення переяславці були прихильні до суздальських князів Юрія Долгорукого та його нащадків. Головним напрямом їхньої діяльності була постійна боротьба з кочівниками, особливо з половцями. У 1184 р. князь Володимир, онук князя Долгорукого, у союзі з іншими князями розгромив військо половецького хана Кобяка і взяв його в полон. У 1185 р. він розгромив на річці Хорол табір хана Кончака. Але незабаром і сам загинув.

У 30-х роках XIII ст. згадки про Переяславське князівство зникають зі сторінок літописів, і подальша його доля невідома.

3.3. Формування і зміцнення Галицького та Волинського князівств, їх об'єднання

Одним із найсильніших князівств південно-західної групи було Галицьке, розташоване на території, що межувала з Польщею і Угорщиною на заході, литовськими племенами — на півночі, Волинським, Київським князівствами — на півночі і сході, а на півдні межі Галицької землі доходили до Чорного моря і Дунаю. Західна частина князівства між головним хребтом Карпат і річками Сяном та Дністром — гориста (Погорина), східна — низовина (в основному по середньому Дністру) — Пониззя (з XIV ст. — Поділля). Цю землю з давніх часів заселяли племена дулібів, уличів, тиверців, білих хорватів.

Найбільшими містами князівства були Перемишль, Галич, Звенигород, Теревовль, Текуч, Малий Галич (Галац) на нижньому Дунаї і Білгород біля гирла Дністра.

Географічне положення Галичини, розташованої на крайньому заході Русі, було вигідним, отже, вона не зазнавала нападів кочових племен. Незначними були й князівські усобиці. Тому сюди переселялася багато людей з місць, що були під загрозою нападів кочівників, особливо з Подніпров'я. Сприяло розвитку цього краю і перенесення торгових шляхів з європейських країн у Візантію та країни Сходу у зв'язку із занепадом торгових зв'язків по Дніпру («із варяг у греки»). Тепер велика кількість товарів транспортувалася із західної та південної Європи до Галича, а звідти по Дністру у Візантію та інші країни. Визначну роль у швидкому піднесенні економіки відіграла торгівля сіллю, великі поклади якої знаходилися поблизу Коломиї. Сіль продавалася у всі руські землі та за кордон.

Торгівлю, особливо зовнішню, вели в основному бояри, які на цьому швидко збагачувалися. Поряд з цим у долинах рік мешкало сільське населення, яке займалося орним землеробством (сіяли жито, овес, ячмінь, пшеницю), тваринництвом, рибальством, мисливством та бджільництвом. Значного розвитку досягли обробка хутра і шкіри, гончарство, ливарне та ювелірне виробництво.

Соціальні протиріччя між ремісниками, смердами та боярами були гострі і часто виливалися у повстання (1144, 1230 рр. та ін.). Були й інші форми соціального протесту: убивства ненависних утискувачів, втечі на вільні землі Пониззя.

У 1097 р. Галицька земля відокремилася від Києва. Першими у незалежній Галичині правили нащадки онука Ярослава Мудрого Ростиславичі — Василько, Володар і Рюрик. Після їх смерті син Володаря — розумний, талановитий і енергійний Володимирко (1145-1152 рр.) об'єднав усі галицькі землі і переніс свою столицю до Галича. Він розгорнув жорстоку боротьбу проти місцевих бояр, які були найбільш могутніми, багатими і свавільними серед соціальних груп майже всіх руських земель.

На думку багатьох учених, винятково сильна влада галицьких бояр значною мірою пояснюється їх походженням. Свої маєтки вони дістали не від князя, а узурпувавши частину общинних земель. Перші Рюриковичі, прийшовши сюди, наштовхнулися на аристократію, яка вже глибоко вкорінилась і могла відстоювати власні інтереси. І ще більше вони зміцнилися у період стабільного князювання чотирьох поколінь Ростиславичів. Багато бояр мали свої дружини з дрібніших феодалів. До того ж сусідство з Польщею і Угорщиною не лише давало приклад панування аристократії, але й можливість звертатися по допомогу до чужинців в боротьбі проти князів, і боярські «коромоли», постійні інтриги, заколоти стають болячкою галицького життя. Вони вимагали розширення своєї влади і обмеження повноважень князя. Та Володимирко зумів придушити на деякий час боярську опозицію.

У галузі зовнішньої політики Володимирко домогся значних успіхів, хоча доводилось боротися на три фронти — проти Угорщини, Польщі та київських князів. Особливість

його зовнішньої політики полягала у тому, що Володимирко уміло використовував суперечності між сусідніми державами, спирався на союз з Візантією та Суздальським князівством. Завдяки цьому він не лише зберіг галицькі землі, а й розширив їх, найбільше на південь — по Дністру, Пруту, Серету до Чорного моря. Визначним політичним діячем був його син Ярослав, прозваний Осмомислом (1152-1187 рр.). Літопис характеризує його як «князя мудрого і красномовного, богобоязненого, поважаного по чужих землях і славного своїми полками». Надзвичайно високу оцінку йому дає автор «Слова о полку Ігоревім», підкреслюючи його могутність та силу в боротьбі з іноземними загарбниками. У перші роки свого князювання Ярослав мусив боронити свою державу від київських князів та інших претендентів на княжий престол силою зброї. Але поступово він розширює дипломатичні зв'язки і встановлює союзницькі відносини з візантійським імператором, угорським королем, німецьким імператором Фрідріхом Барбаросою та суздальським князем Юрієм Долгоруким, з дочкою якого був одружений.

Держава Ярослава розширювалася за рахунок земель Причорномор'я. Галицькі кораблі впливали Дністром у Чорне море, вели торгівлю з приморськими містами, займалися рибальством, що посилювало економічну могутність Галичини. Галич перетворився на великий економічний і культурний центр, де перехрещувалися впливи Візантії і Західної Європи.

За часів Ярослава Галицьке князівство досягло найбільшої могутності у XII ст. Але поряд з цим посилювався вплив бояр, які все більше втручалися у справи князя, навіть родинні, намагались підпорядкувати його своїй волі. Однак Ярослав зумів вистояти, і група невдоволених бояр покинула Галичину.

Син Ярослава Володимир також не хотів піддаватися боярам, однак він не мав хисту батька і вже на початку свого князювання змушений був залишити князівство. Все ж після тривалої боротьби він повернувся і утвердився на Галицькому престолі, однак невдовзі помер. На ньому скінчилася династія Ростиславичів. Століття її князювання утвердили і зміцнили князівство, розвинули господарство і торгівлю. Галичина посіла визначне місце серед українських земель, суперничаючи навіть з Києвом. Вона відігравала значну роль у європейській політиці, створила своє політичне обличчя і утвердила основи подальшого історичного розвитку, тепер уже в союзі з Волинським князівством.

Волинське князівство — одне із найстаріших на Русі. З середини XII ст. воно стало незалежним, швидко зміцнювалося і зростало. Воно знаходилося на важливому торговому шляху, що пролягав з Києва в Західну Європу. На заході межувало з Польщею, на півночі — з литовськими племенами ятвягів, на сході — з Турово-Пінським і Київським князівствами, на півдні — з Галичиною. Найбільшими містами були: Белз, Берестя (Брест), Володимир, Дорогочин (Дрогочин), Ізяславль, Луцьк, Пересопниця та ін. Волинь була густо заселена. Населення зростало значною мірою за рахунок мігрантів з Придніпров'я, які переселялися під тиском кочівників.

Велику роль у суспільно-політичному житті відігравала дружинно-боярська верхівка, яка мала великі земельні володіння, отримані від князів за свою службу. Значний вплив мало також міське населення, яке традиційно підтримувало централізовану князівську владу. Тому політичний клімат Волинського князівства був відмінний від Галицького.

На чолі князівства стояли потомки Володимира Мономаха — князі Мстиславичі. У 1170 р. на престол зійшов син Мстислава Роман (1170-1205 рр.), який зміцнив володіння. Скориставшись тим, що останній галицький князь династії Ростиславичів Володимир

помер, Роман, маючи підтримку галицьких дружинників, середніх і дрібних бояр, міщан, незадоволених свавіллям великого боярства, у 1199 р. оволодів Галичем і об'єднав Волинське і Галицьке князівства, між якими давно вже існували тісні економічні зв'язки. Перед ними стояли спільні завдання — боротьба з агресивними зазіханнями Польщі та Угорщини. Об'єднання мало прогресивний характер і могло стати початком реставрації Київської Русі.

Невдовзі Роман приєднав і Київ. Тепер у державі були об'єднані землі Київської Русі від Карпат до Дніпра. У внутрішній політиці князь повів жорстоку боротьбу проти великих галицьких бояр. Він винищував їх цілими родами, виганяв з країни і нарешті зламав боярську опозицію. Поряд з цим він активізує зовнішню політику: здійснює успішні походи на половців, а також проти польських і угорських феодалів. Були приєднані землі досить агресивного литовського племені ятвягів. У 1205 р. в битві з поляками Роман загинув.

Роман Мстиславич був найвидатнішим князем Русі кінця XII ст. За його коротке володіння об'єднаним Галицько-Волинським князівством воно досягло небувалої могутності. Навіть Папа Римський намагався повернути князя і боярство у католицизм, користуючись авторитетом і впливом Романа. Однак князь рішуче відкинув ці пропозиції. У давньоруських літописах міститься ряд яскравих позитивних характеристик князя Романа. Один із літописців, відзначаючи зосередження в його руках великої влади, твердість і рішучість у користуванні нею, називає «царем і самодержавцем всієї Русі». Його смерть була трагічним ударом не лише по Галицько-Волинському князівству, а й по об'єднанню руських князівств.

3.4. Галицько-Волинське князівство у XII-XIII ст.

Після загибелі Романа залишилося два його малолітні сини — Данило і Василько. Їхньою опікункою і регенткою була Романова вдова Анна, яка 14 років вела боротьбу, віддаючи всі свої сили збереженню прав своїх дітей на престол та відродженню князівства. Опорою Романовичів були волинські бояри і городяни, які розуміли значення великої держави і бажали зберегти її.

Іншу позицію займали галицькі бояри, які вирішили розірвати союз з Волинським князівством, позбутися Романовичів, настановити на престол інших князів, які б покірно виконували їхню волю. До того ж у справі Галицько-Волинської держави почали втручатися чернігівські князі, Польща та Угорщина. Вдова князя Романа з дітьми втекла до Польщі і довгі роки поневірялася за кордоном. Почався сорокалітній період міжусобиць та війн. Часом боротьба набирала надзвичайної гостроти. Так, у 1213 р.

бояри вчинили нечуване — обрали зі свого середовища князем Владислава Кормильчича, хоча згідно з традицією ним міг бути лише один із Рюриковичів.

У 1214 р. Угорщина і Польща домовилися про свою політику щодо Галицько-Волинського князівства. За цією домовленістю Угорщина загарбала Галичину, а Перемишль був переданий краківському князю Лешку. У 1215 р. за згодою Лешка Данило і Василько одержали батькову вотчину — Волинь і за кілька років об'єднали всі її землі.

У 1219 р. галичани повстали і вигнали угрів. Боярство запросило на князювання у Галич Мстислава Удатного, який князував до 1228 р. Після його смерті Данило розпочинає боротьбу за Галич, заручившись підтримкою населення Волині та церкви. Головним противником були чернігівські князі, яких підтримували галицькі та угорські бояри. Провідною силою цієї коаліції були мадяри, яких підтримували Литва, Польща, Угорщина, Австрія та Орден хрестоносців. Нарешті у 1238 р. галицьке міщанство — «мужі градські» відкрили браму міста перед Данилом. Однак боротьба продовжувалася. Лише рішуча перемога Данила у 1245 р. під Ярославом, де були повністю розгромлені угорські війська, дружини бояр і чернігівського князя, поклала кінець 40-літній війні Романовичів за спадщину і звільнення Галичини та Волині від іноземних загарбників та засилля галицьких бояр.

У кінці 30-40-х роках Данило дотримувався досить гнучкої внутрішньої політики. Багатьох «коромольних» бояр стратив, конфіскував їхні землі і роздав служилому боярству. Для противаги боярам він намагався заручитися підтримкою селян та міщан, яких вони жорстоко гнобили і принижували. Ці соціальні групи, у свою чергу, шукали підтримки і захисту у князя. Князь неодноразово розслідував факти знущання бояр над селянами і карав винних. Селяни залучалися до державних справ: з них і міщан утворювалися нові війська — важко озброєна піхота, що замінила боярські дружини. Це військо, залежне від князя, мужньо воювало проти боярської анархії та протидіяло чужоземним наїздам.

Особливо Данило сприяв будівництву і зростанню міст. Він заложив Львів, Холм та інші міста, які незабаром стали центрами торгівлі та ремісництва. Міста і міське населення були князям опорою в боротьбі з боярством. Для зміцнення і збільшення міського населення Данило будував нові храми, замки, башти, розширював і зміцнював старі міста, заселяючи їх ремісниками, у тому числі й іноземцями.

До Галицько-Волинського князівства переселяється багато німців, яким було надано право будувати життя за своїми звичаями, і вони почали запроваджувати німецьке самоврядування, організацію купців та ремісників. У той же час сам галицький князь та удільні князі й бояри мали великі земельні наділи, міста, села, експлуатували їх, збираючи податки (ренту) продуктами. Весь соціальний прошарок феодалів жив за рахунок експлуатації селян і міської бідноти. Експлуатовані низи час від часу повставали, протестуючи проти гноблення. Так, у літописах є згадки про повстання селян на Пониззі (по Дністру) та у Перемишльському Підгір'ї в 1241 р. Князь Данило послав проти повсталих дружину, яка жорстоко придушила повстання. Все це свідчить про суперечності у політиці князя.

Зовнішня політика Данила була спрямована на розгром зовнішніх ворогів, які робили напади на князівство і були загрозою для його існування. У 30-х роках XIII ст. виникає і посилюється німецька феодално-католицька агресія. У 1237 р. Тевтонський орден почав агресію проти народів Прибалтики і Русі. Загарбники захопили місто Дорогочин і

на-магалися перетворити його на базу для подальшого просування на Галицько-Волинське князівство. У 1238 р. військо Данила розгромило хрестоносців і звільнило місто. Цим на довгі роки Південно-Західна Русь була врятована від спроб німецьких загарбників поневолити її.

Значно змінилися стосунки князя з Польщею. Його політика відносно поляків відзначалася обережністю, намаганням перетворити їх на союзників. У кінці 20-х років у Польщі йшла внутрішня боротьба за престол. Данило підтримав Конрада Мозовецького і зробив його своїм союзником, ходив разом з ним у далекі походи у Центральну та інші землі Польщі. У цей же час він уклав союз з Литвою.

Данило продовжував започатковану батьком, князем Романом, політику об'єднання земель Русі і в 1240 р. приєднав Київ, де посадив свого тисяцького Дмитра. Формувалася держава, спроможна відродити єдність Русі. Однак у цей час татарська орда наносить смертельний удар ідеї єдності руських князівств.

3.5. Боротьба проти монголо-татарської навали

Монгольська держава утворилася в кінці XII — на початку XIII ст. у степах Центральної Азії. У 1206 р. хан Темучин був проголошений Чингісханом (великим ханом) і розпочав широку завойовничу політику. Він підкорив Північний Китай, Сибір та Середню Азію.

У 1222 р. через Кавказ монголи вдерлися в причорноморські степи і завдали поразки половцям. Половецький хан Котян звернувся по допомогу до руських князів. Вони зібралися на раду в Києві і вирішили підтримати половців. Мстислав Удатний, Данило Романович, князі київський та смоленський разом з половцями вирушили проти ординців. Однак у битві на річці Калка у 1223 р. через неузгодженість дій руські і половецькі війська були розгромлені. Монголи захопили кілька руських князів у полон і замордували їх. Загинуло майже все руське військо. Данило Романович врятувався, хоч і був поранений.

Розгром руської армії був тяжким ударом для Русі. Однак татари повернули на схід і зникли в степах. Літопис свідчить, що страшний ворог «не знати звідки прийшов і не знати куди подівся». Однак у 1237 р. він знову з'явився і у значно більшій кількості під проводом хана Батия (Бату). Битва на річці Калка була лише прелюдією жорстокого погрому.

Монгольське завоювання почалося з удару по Рязанщині, потім — по Володимиро-Суздальському князівству. Війська і населення чинили героїчний опір, але кожний боровся поодинці, і татари брали одне місто за другим, спустошуючи й грабуючи їх.

Весною 1239 р. татари пішли на Південно-Західну Русь. Першим захопили і спалили Переяслав, потім Чернігів. Звідти повернули на Київ, проте відразу не наважилися штурмувати місто, яке захищав сильний гарнізон. Винищивши навколишні селища, вони пішли на з'єднання з головними силами.

Восени 1240 р. монголо-татари вдруге підступили і обложили Київ. Понад десять тижнів тривав штурм. Кияни під проводом тисяцького Дмитра, якого тут поставив Данило Галицький, мужньо оборонялися, але сили були нерівними, і місто було розорене й розграбоване.

Здобувши Київ, загарбники рушили на Галицько-Волинську землю. Долаючи відчайдушний опір русичів, захопили й зруйнували міста Кам'янець, Ізяслав, Луцьк. Особливо жорстоко повелися вороги у Володимирі — головному місті Волині, всі жителі якого були винищені. Така ж доля спіткала Галич.

Далі орда вдерлася в Польщу, Закарпатську Русь, Чехію та Угорщину. Однак значно ослаблені стійким опором русичів кочівники у 1242 р. зіткнулися із закованими у залізо німецькими і чеськими лицарями, зазнали поразки і повернули на схід. На Нижній Волзі Батий заснував державу, яку назвав Золотою Ордою, із столицею у місті Сарай. Всі руські землі стали її васалами. Таким чином, західноєвропейські народи були врятовані від монголо-татарського поневолення завдяки героїчній боротьбі Київської Русі та інших слов'янських країн, їх незчисленним жертвам і втратам. В руїнах і згарищах лежали міста і села, занепали ремесла, торгівля, культура Київщини, Чернігівщини, Переяславщини та інших земель. Багато людей загинуло або потрапило у полон. Населення обкладалося податками та відбувало важкі повинності. В той же час за князями та боярами залишалися їхні володіння. Особливо важким було становище селян та городян, які зазнавали подвійного гноблення — від ханів і місцевих князів та бояр. Однак церкву татари не оподаткували.

Політичний розвиток Русі уповільнився. Татарам було вигідне роздроблення, і вони заохочували феодалні чвари та міжусобиці. Посилився економічний та політичний занепад Києва та Подніпров'я. Поступово Київ втратив і значення релігійного центру — наприкінці XIII ст. митрополит переїхав у Володимиро-Суздальське князівство і встановив свою митрополію у Володимирі. Далі дробилося Чернігово-Сіверське князівство. Переяславське князівство, ймовірно, взагалі припинило своє існування.

У Галицько-Волинському князівстві татарська руїна спіткала лише великі міста, села та містечка уздовж шляхів, якими рухалися татари. Згодом край почав поступово відновлювати своє життя. Князівство знову посилювалося та зростало. Це турбувало хана, і в 1245 р. він вирішив передати Галич іншому князю. Щоб зберегти спокій у своїй державі, Данило у 1246 р. змушений був поїхати в Золоту Орду просити ярлик на князювання у Галичі. Хан прийняв його досить прихильно. Данило визнав себе васалом хана («мирником» — союзником) і отримав за це право князювати у Галицько-Волинському князівстві. На вимогу хана чи його намісника він мав виставляти свою дружину для спільних походів. Данило боляче сприймав свою принизливу залежність. Літопис, відображаючи ці настрої, писав: «О, зліше зла честь татарська».

Проте князь не змирився з підданством татарам і зосереджує всі сили на підготовці до боротьби проти них. З цією метою він розгортає енергійну діяльність по створенню союзу міжнародних сил для боротьби з кочівниками, які загрожували всій Європі. Активно шукаючи союзників, він здійснює політику примирення зі своїм давнім противником — Угорщиною, яка також боялася нової татарської навали. Для зміцнення

миру і співробітництва з нею Данило одружує свого сина Льва з дочкою угорського короля. Цим завершилася майже півстолітня полоса напруженості і конфліктів у стосунках Галичини та Угорщини. Значно зміцнилися відносини з Литвою, зокрема її князем Міндовгом. Однак вони не були стабільними.

Особливу увагу князь приділяв стосункам з Папою Римським Інокентієм IV, який дбав про захист християнства. Данило просить його організувати хрестовий похід проти татар. Папа погоджується і пропонує Данилу королівську корону. Коронування відбулося у таємничій обстановці у місті Дорогочин, щоб не дратувати татар.

Одночасно Папа Римський запропонував окатоличити населення краю, поєднавши католицизм з православ'ям. На цю унію Данило погодився. Однак незабаром він розірвав відносини з Папою, коли виявив, що обіцяної допомоги не буде: Європа переконалася, що татари їй не загрожують.

Не отримавши зовнішньої допомоги, князь Данило вживає заходів, для зміцнення держави і, розраховуючи на власні сили, звільнитися від ярма. З цією метою він створює добре озброєне піше військо із селян та зміцнює свою дружину. Поряд з цим ведеться будівництво оборонних споруд великих міст, споруджуються нові фортеці, мури, башти. Створюється система фортець і добре укріплених міст, мали стати опорою у боротьбі проти татар. Особливо відзначався своїми укріпленнями Холм.

У 1254 р., скориставшись усобицями в Орді, Данило починає війну проти татар. Конфлікт виник у зв'язку з походом Данила проти так званих татарських людей. Це були громади, які виходили з-під влади князів і проголошували власне самоврядування та залежність від татар, яким виплачували невеликі натуральні податки зерном. Питання про татарських людей пов'язане з проблемою Болоховської землі і болоховських князів. Болоховська земля була розташована у верхів'ях річок Случ та Буг, тобто на сході Волині, що прилягала до північної Київщини. Ці групи більшість дослідників вважають залишками тюркських племен, які займалися землеробством, хоча зберігали деякі риси кочівників. Всі вони вороже ставилися до правителів Галицько-Волинського князівства, підтримуючи свавільних бояр, а коли Батий вторгся у Галицько-Волинське князівство, перейшли на його бік і в майбутньому знаходилися під протекцією ханів.

Данило пішов на них походом, поруйнував їхні міста і села, забрав багато людей у неволю. Однак болоховці вперто трималися протатарської політики, і Данило ще не раз вдавався до таких репресій. Це диктувалося й тим, що виходити з-під княжої волі та приймати татарське підданство почали і деякі громадяни Північної Київщини та Поділля. Вони недалекоглядно вважали за краще платити невелику данину, ніж виконувати тяжкі повинності на користь князя, якому постійно доводилося напружувати всі сили держави для її оборони.

У відповідь на акції Данила татарський хан Куремса, який мав невеликі військові сили, почав походи на Волинь та інші райони. Однак князь відбив ці напади і почав готуватися до походу, щоб відібрати у татар Київщину та інші землі. Через кілька років ординський хан вислав свого воєначальника Бурундая з великим військом, який розпочав тривалі переговори, присипляючи пильність князя і вибираючи вигідний момент для нападу.

У 1259 р. він з величезною армією раптово напав на володіння князя Данила. Князь, не маючи підтримки Заходу, мусив підкоритися переважаючим силам ворога. На вимогу Бурундая Данило зруйнував укріплення всіх міст князівства, за винятком Холма, населення якого відмовилось підкоритися. Разом з тим, він мусив посилати свої полки

на допомогу татарам у їхніх походах на Литву та Польщу. Таким чином, потерпіла крах мрія Данила звільнитися з-під татарського ярма. У 1264 р. він, морально пригнічений і розчарований, помирає.

В особі Данила зійшов з політичної арени один із найвидатніших політичних діячів Русі. Він вів свою діяльність у надзвичайно тяжких умовах зумів досягти того, чого жоден до нього не зробив: у важкій боротьбі зі свавільним, сильним боярством, Польщею, Угорщиною об'єднав всі землі, що ними володів Роман, нічого не втративши з батьківської спадщини, і розширив межі князівства на півночі та півдні. За допомогою брата Василька, вірного свого однодумця, він створив могутню державу, з якою рахувалися сусіди, поважав Папа Римський та європейські країни. Майже все українське населення було під його владою.

Його діяльність не позбавлена недоліків: він не зумів організувати широкого союзу руських князів проти татар, дозволив кочівникам себе дурити. Він завжди був відважним, безстрашним і в той же час великодушним та гуманним, людиною високої культури та енергії.

Своєю діяльністю Данило Галицький заклав основи наступного майже столітнього існування Галицько-Волинської держави.

3.6. Галицько-Волинське князівство наприкінці XIII — на початку XIV ст.

Спадщину Данила бере у свої руки його старший син Лев I (1264-1301 рр.). Спадкоємці Данила і Василька і ті, хто їх наслідував, продовжували управляти Галицько-Волинською державою у незмінному вигляді. Цьому сприяли не лише традиції, утверджені Данилом і Васильком, а й зовнішні умови: Польща і Золота Орда були зайняті внутрішніми феодалними усобицями, Угорщина, навчена гірким досвідом, боялася йти на Русь. Завдяки цьому галицько-волинські князі не лише нічого не втратили зі своїх земель, а й дещо їх розширили. Талановитий і енергійний Лев I успішно справлявся зі своїми боярами. І хоча він визнавав владу Золотої Орди, однак звів свою залежність від монголів до виділення невеликих загонів, які брали участь у окремих походах Орди. Більше того, татари надавали йому значну допомогу, особливо у боротьбі з Литвою, яка намагалася захопити північні області князівства. Скориставшись роздробленістю Польщі, Лев I приєднав Люблін. Тепер державний кордон князівства проходив по Віслі. Була також приєднана частина Закарпатської Русі. Він багато зробив для розвитку міста, названого його ім'ям, — Львів, яке він розбудував і щедро прикрасив.

Князь Василько не набагато пережив свого брата. Його наступник, Володимир Василькович (1270-1289 рр.), неохоче брав участь у війнах, віддавався письменницькій

праці, мистецтву, будував укріплення, закладав нові міста. Він збудував також велику кількість церков, щедро обдарувавши їх. Сам займався переписуванням книг і підтримував цю справу по всій Волині.

Після смерті Володимира Васильовича закінчується галицько-волинський літопис, і нам що відомо про Галицько-Волинське князівство у XIV ст. Становище його ускладнилося тим, що у Польщі та Литві виникають сильні, агресивно налаштовані проти нього державні об'єднання. Посилилася також і Угорщина. Загострюються внутрішні суперечності між боярами та великими князями, і вже на початку XIV ст. поляки загарбали Люблінську землю.

Син Льва I Юрій (1301-1315 рр.) у зовнішній політиці в основному вдавався до переговорів та дипломатії. Однак держава мала великий міжнародний авторитет. Юрій прийняв титул короля Русі, і це було позитивно сприйнято у тогочасній Європі. У 1303 р. він створив власну митрополію, що дозволялося Константинопольським патріархатом лише великим країнам із сильним правителем.

Князювання Юрія оцінюється сучасниками як період економічного розквіту і спокою. Сини Юрія Андрій і Лев (1315-1323 рр.) відомі тим, що спільно і дружно управляли Галицько-Волинським князівством, сприяли розвитку зовнішньої торгівлі, ремісництва та міст. У зовнішній політиці брати спиралися на союз з німецьким орденом у боротьбі з Литвою та Золотою Ордою, мали широкі дипломатичні зв'язки із західноєвропейськими країнами. Вони були останніми нащадками роду Романа. Після них Галицько-Волинські землі перейшли до Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена (Польща) і Марії, доньки Юрія, який прийняв православну віру (1323-1340 рр.).

Юрій Тройденович продовжував політику Юрійовичів, дотримуючись союзу з Тевтонським орденом, сприяв зв'язкам з Литвою, однак вороже ставився до Польщі, незважаючи на своє польське походження. Він підтримував торгівлю, міста, надавав їм німецьке (магдебурзьке) право, запрошував іноземців, особливо німців, яким протегував. Це викликало невдоволення, як і його політика протистояння боярам. Проте князь насаджував латинську мову, тим самим гальмуючи розвиток української культури. У 1340 р. у Володимирі, бояри, змовившись, отруїли його.

Після смерті Юрія галицькі бояри при допомозі татар певний час утримували владу в своїх руках (1340-1349 рр.). У другій половині XIV ст. Волинь відійшла до Литви, а Галичина — до Польщі.

Таким чином, Галицько-Волинське князівство, яке об'єднало основну частину етнічних українських земель, у середині XIV ст. було розшматоване більш сильними і агресивними сусідами. Але півтора століття її існування не пройшли безслідно: ця держава довгий час рятувала український народ від загарбання та асиміляційних впливів Володимиро-Суздальщини. Широкі зв'язки з країнами Європи, особливо німецькими князівствами, сприяли розвитку західноєвропейської орієнтації, що нейтралізувала однобічність візантійського впливу на Україну.

Після занепаду Києва Галицько-Волинське князівство більше сторіччя було політичним центром всієї України і захищало українську державність.

3.7. Культура

Після утвердження і зміцнення Галицько-Волинське князівство відіграло значну роль і в розвитку культури Русі, хоча Київ залишався найвизначнішим центром. У часи роздробленості в XIII—XIV ст. князівства Південно-Західної Русі продовжували культурний розвиток на базі того, що вже було накопичено за попередні століття. Галицько-Волинське князівство у своєму духовному житті мало певні особливості. Поряд із використанням вже існуючих у Київській, Чернігівській та інших землях досягнень, тут цінувалися здобутки західноєвропейської культури, найбільше країн Центральної Європи.

Важливим було те, що духовне життя тут мало чітко визначений національний характер, оскільки більшість населення складали українці. Лише на півночі Волині були вкраплення білоруських груп, а у великих містах проживали німецькі, польські та інші ремісники й купці.

Відбувався подальший розвиток народної творчості, зароджувалися його нові форми. Розвивалися обрядова пісенність, весільні, жнивові, купальські, петрівочні пісні та веснянки. Фольклорні жанри були репрезентовані казками, новелами, легендами, переказами й притчами.

Як і в попередні століття, у XIII — першій половині XIV ст. в усіх князівствах Південно-Західної Русі ідейно-теоретичною основою духовного життя залишалася православна християнська релігія. Однак у західних землях вона відзначалася значною толерантністю по відношенню до католицької. Недарма Данило Галицький певний час погоджувався на унію з католицизмом згідно з пропозицією Папи Римського, і це не викликало протестів.

Шкільна освіта розвивалася при монастирях та церквах, де священники виконували свої безпосередні обов'язки і до того ж функції учителів, формуючи релігійний світогляд учнів та всієї пастви.

При монастирях і церквах переписувалися книги, про що свідчить діяльність князя Володимира Васильковича, існували групи майстрів архітектури і образотворчого мистецтва. Центрами переписування книг були Львів, Володимир та Холм.

У Галицько-Волинському князівстві освічених людей залучали до роботи у князівських та єпископських канцеляріях, де вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування, переважно латинською мовою. Більшість князів і бояр були освіченими людьми. Зокрема, князь Данило мав ґрунтовну освіту, про Володимира Васильковича літописець згадує так: «Це був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у всій землі, ані по ньому не буде».

Архітектура міст та культових споруд Галицько-Волинського князівства відображає вплив не лише візантійський, а в основному європейський, що дістав назву романського стилю. Однак місцеві майстри привносили багато своїх, місцевих мотивів, і він мав досить виразний національний характер. Дехто з учених навіть називає це

«автохтонним мистецтвом».

У Галичині та на Волині народні хати-мазанки були збудовані переважно з дерева, а з каменю та цегли будувалися культові споруди, укріплення, особливо вежі, а також фортечні мури, князівські і боярські палаци. У Галичі археологи виявили близько 30 кам'яних споруд. Величними були князівський палац і церква Пантелеймона. Багатими та розкішно оздобленими були церкви Володимира, Луцька, деякі будівлі Холма. У другій половині XIII ст. розпочинається будівництво кам'яних замків у Луцьку та Крем'янці.

Поряд з цим розвиваються живопис, особливо настінний, іконописання, різьблення по каменю і дереву, ювелірна справа, а також музичне мистецтво.

Продовжує розвиватися літописання, видатним пам'ятником якого є Галицько-Волинський літопис. У ньому висвітлюються події 1201-1292 рр. Його особливість у тому, що подіям світським приділяється основна увага, а церковним — значно менша. Автори досить ґрунтовно, і в той же час поетично розповідають про діяльність князів Романа, Данила, Василька, життя інших князів та бояр, їхні походи, боротьбу проти угорських, польських, татарських та інших завойовників. Найбільша увага приділяється діяльності князів, розкриваються і захищаються їхні погляди та політика. Основна ідея зміцнення князівської влади — єднання руських земель для успішної боротьби з іноземними загарбниками.

Галицько-Волинський літопис має виразно український характер за своїми мовними особливостями, стилем, значно відрізняючись від Володимиро-Суздальського.

Феодальне роздроблення руських земель призвело до посилення місцевих особливостей у духовному житті. Однак між окремими землями Південно-Західної Русі поступово зміцнювалися економічні, політичні та культурні зв'язки, формувалися характерні спільні риси, притаманні мові, культурі та ментальності української народності в цілому. Можна стверджувати, що XIII—XIV ст. — це етап, що значною мірою завершував її становлення.